

Det okända Kirgizistan

Nationalepos

Kirgizistan har två naturområden som tagits upp till UNESCO:s världsarvslista: Sidenvägen med sträckan Kina–Kirgizistan–Kazakstan genom bergsmassiven Tian Shans vackra och hänryckande korridor och Sulamain-Toos heliga berg i Ferganadalen, ett gammalt pilgrimsmål från förislamisk tid, knuten till shamanism.

Kirgizistan har ansökt om att också få deras nationalepos ”Manas” upptaget på världsarvslistan. Manas är ett hjälteepos som tros ha kommit till i Talasregionen i landets nordvästra bergstrakter och handlar om folkhjälten (*baatir*) Manas, hans son Semetei och sonsonen Seitek. En trilogi som berättar om tre generationers kamp för att skydda och ena det kirgiziska folket genom ett ärorikt ledarskap som på så sätt gick i arv. Legenderna berättar att de kirgiziska stammarna förvisades från sina hemtrakter av kinesiska krigare och måste fly till Altaiområdet i dagens Kazakstan. Där föddes Manas och berättelserna inleds med hans uppväxt, kärlek och trohet i äktenskap och det berättar om stordåd i strider mot kinesiska angripare. Om sonens flykt, hjältedåd och återkomst, hans död och mystiska försvinnande. Om sonsonens identitetssökande i fångenskap, kampen mot inre fiender och om nederlag.

Manaseposet kan sägas ha förenat alla kirgiziska stammarna och gett dem ett fosterland i Kirgizistans betagande bergslandskap med snötäckta toppar, några över 7000 meter, insprängda av glaciärer och bergssjöar. Bara kring naturreservatet Issuk-Kul, världens näst största bergssjö, finns ett tiotal särskilt avgränsade naturskyddsområden. Landets skönhet av pastorala dalar mellan bergskedjor har i alla tider inspirerat poeter att skapa en oändlig mängd legender som kirgizerna fört i arv i muntlig tradition tills de nedtecknades i slutet av 1800-talet.

Att omvärlden vetat så lite om detta mästerverk kan förklaras med att Sovjets totalitära styre inte stödde icke-ryska kulturella och historiska arv som hyllar etniska och nationella frihetshjältar. Manas hörde till förbjuden litteratur. Endast utvalda avsnitt ur eposet publicerades under sovjettiden och då var de kraftigt redigerade för att passa in i den sovjetrepublikanska identiteten, den nya människan som Stalin skulle skapa.

Men Manas slutar inte med lovsångerna för de tre generationernas kamp utan berättelsen lever vidare som ett ”oceaniskt epos”. Den autonoma regionen Xinjiangs kirgiziska manasbard, Jusup Mamai, kan recitera fortsatta sägner ända så långt som sjutton generationer bak. Legendens ande och syfte är att föra samman de som gått vilse men att alltid återförenas med sin heroiska ledare.

Att kirgizer var monoteister och islamska krigare framgår i versraderna som skildrar deras anfall mot buddhistiska uigurer vid floden Orkhon år 840:

*Som en flod forsade vi nedför berget,
red framåt mot deras städer, rev ned avgudatemplen
och alla deras beläten täckte vi med exkrementer.
I nattens mörker anföll vi dem, vi låg i bakhåll
överallt och skar av deras hår...*

I en nyare text till eposet från strider mot kalmuckerna på 1700-talet berättas det om en ensam hjältes egenhändiga seger i en strid som varade i tolv dagar. Här beskrivs återstoden av hans häst och hur hans egen kropp tagit stryk:

*Han betraktade sin gråvita häst:
Av hovarna, stora som tunnlock
återstod bara rester av en fingerborgs mått.
Av läpparna, stora som två rockskört
återstod bara två fingersbredder.
Av öronen----
Av den flammande manen---
Av svansen----
När han såg på sin egen kropp
var han sårad på sjutton ställen.*

På grund av de historiska förändringarna som skett i dessa områden har Manas fått prägel av rådande sociokulturella och religiösa föreställningar. Till exempel har hjälten Manas fått drag av sufihelgon genom islams inverkan på 1400-talet. I olika versioner besöker hjälten schamaner i mazars (heliga platser) för andlig vägledning att utföra goda gärningar. Under sufirörelsens medvind utvecklades manassångares musikalitet och textens poetiska form. Sångerna fick filosofiska koncept om den nästkommande världen och om livet efter detta. Poesin beskriver naturen, solen, vatten, träd, ungdom och ålderdom. Allt levande har en inneboende ande och förtjänar respekt av människor som också bara är en del av skapelsens enhet. Naturnära nomadiska kirgizer hade därför lättare att ta emot sufismen än traditionella ortodoxa muslimer. I Manas lever sufism och kirgizers pre-islamiska animistiska världar sida vid sida.

Manas sjungs utan ackompanjemang av instrument, av både män och kvinnor. Men traditionellt mer av män eftersom de reste oftare. Episka sångare kallas *jomokchu* (av *jomok*, saga), manaschis är en senare term och dessa sångare sjunger enbart ur Manas vilket kräver olika nivåer av utbildning för att uppnå mästerskap i epik. En stor manasbard har kanske upplevt en vision eller sett en speciell dröm där han fått kontakt med Manas själv – ett tecken på att man fått en kallelse till att föra kulturskatten vidare. ”Manasbarden är ju som ett nationalbibliotek!”, utbrast Algeriets kulturminister när han besökte Kirgizistan.

Kirgizer kallar Manas också för sin ”fader”, och trots att han var en krigshjälte känner sig inte kirgizerna speciellt krigiska, utan tvärtom ser de sig själva som en enda stor familj av konstnärer. Konstnärskapet förkroppsligas särskilt i jurtan, deras traditionella handgjorda

bostad och kulturella symbol som familjens härd där man samlas under jurtans tak, mittpunkten *tunduk*, som också finns avbildad på kirgizernas nationalflagga. Familj och släktbanden är viktiga och det är inte ovanligt att kirgizer kan återge sina förfäder sju generationer tillbaka i tiden.

Kirgizers traditionella konstslöjd

Kirgizernas unika hantverk, filtattan *shyrdak* och *ala-kiyiz* upptogs 2012 tillsammans med jurtan *boz-ui* på UNESCO:s världsarvslista över immateriellt arv. Mattorna betraktas som levande konst för dess mångformade och färggranna mönster som lärts ut av kvinnor i generationer. Ullmaterialet pressas och sys ihop för hand. Nu vill världsarvet skydda mattillverkarnas urgamla teknik för framtiden, risken finns annars att kunnandet försvinner i och med att den yngre generationen föredrar syntetiska och maskinvävda textilier.

Redan skyterna, ett beryktat erövrarfolk på hästrygg i södra Sibirien (500–300 f.v.t.) tillverkade filttäcken med färggranna och stiliserade mönster som föreställde naturmotiv, ofta vilda djurs horn. På enfärgade underlag sydde man kulörta figurer av fin filt som formerades som mosaik. Applikationerna kunde också bestå av läder med bly- och guldstanniol. Figurerna var fantasifulla och föreställde ofta vilda djur i strid. Man kan tydligt se stiliserade stenbockshorn i dagens applikationer. En filtatta på 3 x 2 meters storlek kan för fem kvinnor ta cirka två månaders heltidsarbete att tillverka.

Enligt kirgizers sägen anses Adam vara far till sömnad och vävning och Noa för arkitektur och snickeri. Adam som trädgårdsmästare såg det sköna i omgivningen och började skyla sin kropp med kläde och brodyr. Noa som var mästare i snickarteknik byggde skydd för allt levande på jorden och räddade mänskligheten från en säker undergång. Adams filt och Noas jurta är grunden till att sätta bo för en familj och stam.

Kirgizers traditionella filthatt heter *kalpak*, den är vit och hög, likt Tien Shans bergstoppar. Den vita ullen håller huvudet varmt på vintern och svalt på sommaren och används av män året om, oavsett ålder och socialt status. Enligt folktron har kalpak en speciellt andligt skyddande verkan och måste därför sättas på och tas av med båda händerna. Det är tillåtet att bära kalpak inomhus, äta med hatten på och även be böner om man så vill.

I tillverkningen skärs filttyget ut i fyra trianglar och vidgas nedtill så att kanterna lätt kan vikas upp när delarna sytts ihop. I toppen hänger en liten tofs. Hatten kan fällas ihop så att den inte tar mycket plats och ser alltid lika fin och elegant ut när den öppnas och sätts på. (Se bild nedan.)

Kirgiziskt bröllop

Familj och familjegemenskap utgör grunden för kirgizsamhället. Äktenskapet är en självklar övergång från föräldrahemmet till ett eget liv. Det är nog helt otänkbart med singeljurtor i nomadsamhällen. Det förväntas av ungdomar att gifta sig i tjugoårsåldern och få barn tidigt. Förr var arrangerade äktenskap den vanligaste formen för att stärka familjeband då det var viktigt att samarbeta med mellan olika stammar. I vinterbostäder på landsorten är det fortfarande inte ovanligt att en familj kan bestå av tre generationer.

Kirgizers traditionella hem, jurtan, är och förblir en stark symbol för en kirgiz nationella identitet. Därför vill många stadsbor resa upp en jurta för att fira bröllop eller hålla begravningar i den. Vid ett traditionellt bröllop måste bruden ha med sig hemgift till parets nya hem. Den består av handgjorda kläder, färggranna filtar, kuddar, bohag, en handknuten matta och smycken. Inte så olik med våra brudkistor förr. Brudgummen förväntas betala ett brudpris till brudens familj i form av kontanter och boskap. Brudens mostrar gör i ordning flickan inför bröllopet. De löser upp brudens fyrtio flätor (*kirk chah*) och flätar om håret till två flätor. De sjunger särskilda bröllopssånger medan de gör henne fin vilket får ta tid. Både bruden och brudgummen bär vita traditionsenliga bröllopskläder och när de är klara går de till gården och gungar i *selkinchek* (trågunga för två) medan alla sjunger bröllopssånger till dem.

Foto: Nargiza Ruskylova

Ett traditionellt påkostat bröllop firas i tre dagar med olika arrangemang. På den tredje och sista dagen sker själva överlämnandet av bruden. Bruden med sin familj ska resa till brudgummens familj. Det är alltid mycket känslösamt för en ung brud som lämnar sitt hem

för första gången. Hon kanske ska flytta långt bort och därför inte kunna se sina kära familjemedlemmar på länge. Bruden välkomnas till den nya familjen och båda släkterna utbyter gåvor och därefter kan festen börja med sång, spel och välsignelser. Man dricker *kumys* (jäst häst- eller komjolk) och vid ett påkostat bröllop serveras nyslaktat berett rått hästkött stoppat till kory. Vanligast är fårköttsgryta och grillat lamm. Lammet har slaktats utan att spilla dess blod och huvudet serveras till hedersgästerna som skär delar av ögon och öron av den. Delarna har en läkande effekt för syn och hörsel. Vodkasnapsar hör till alla fester.

På kvällen bäddas äktenskapssängen med brudens hemgift och två kvinnliga släktingar till brudgummen försäkrar efteråt att bruden varit oskuld.

Om brudgummen är familjens yngsta son kommer paret att stanna hos brudgummens föräldrar och det blir då brudens uppgift att ta över hushållsarbetet från sin svärmor. När föräldrarna dör ärver den yngsta sonen allt eftersom han tagit hand om föräldrarna, men han förväntas ändå att dela med sig om de andra bröderna är fattiga. Däremot ärver inte döttrarna eftersom de blir ingifta medlemmar i den nya familjen.

Lagen däremot anger att båda könen ärver lika, men den följs inte. Är vigseln förrättat enbart inom ett religiöst samfund utan att ha registrerats hos myndigheten kan man inte åberopa lagen om någon familjerättslig tvist skulle uppstå.

Månggifte är tillåtet för muslimer, men det är inte tillåtet i lagen – däremot är det inte ovanligt att en man håller sig med en älskarinna som han kallar för sin andra fru.

Under de sjuttio åren av sovjetiskt styre ersattes de traditionella bröllopsceremonierna med så kallade ”röda bröllop”. Paret var västerländskt klädda, bruden i vitt och brudgummen i svart med en vit nejlika i kavajuppslaget och man samlades vid långbord. Brudpriset till flickans föräldrar förbjöds, det ansågs reaktionärt, som att sälja kvinnor som boskap. Likaså ringaktade man traditionell klädsel som en kvarleva från ett förlegat och nomadiskt förflutet. Att själv välja sin äkta hälft skulle vara grunden för äktenskapet.

Men kirgizerna hade inte glömt sina gamla traditioner. När Sovjetunionen upplöstes 1991 väcktes ett stort intresse att återuppta gamla seder och bruk. Idag ordnar många sina bröllop på gammaldags vis för att respektera sina förfäder och godkänna den kirgiziska identiteten.

Modern bröllopsklädsel i Centralasien.

Ett annat sätt att ordna äktenskap är brudrov (*ala kachuu*), fruktad av unga flickor. Det är en gammal sedvänja som nästan helt upphörde under sovjettiden, men som har fått ett dramatiskt uppsving de senaste årtiondena. Trots att man efter flera uppmärksammade självmord höjt straffen upp till 10 års fängelse för brudrov och fem år för tvångsgifte, fortsätter de olagliga kidnappningarna. De sker med hjälp av bil (eller häst) och den blivande brudgummens vänner och familj hjälper till. Kidnappningen planeras noga veckorna innan. I dagens siffror sker det

över 15 000 fall per år enligt uppgifter från landets ombudsman för mänskliga rättigheter.

Det är fattiga pojkar, ofta med dåligt självförtroende, som uppmuntras av sina familjer att röva bort en ung flicka för att slippa hemgiften, men även av motiv att få en son med lyte bli gift samtidigt som hans åldrande mor får en svärdotter som ska sköta gården som annars skulle falla. Flickans föräldrar vågar inte anmäla kidnapparna av rädsla att ingen skulle vilja gifta sig med dottern om hon en gång rövats bort och berövats sitt förstahandsvärde, oskulden. Båda föräldrarna uppmuntrar till äktenskapet för att dölja det skambelagda brottet som den unga flickan utsatts för och föräldrarna börjar förhandla fram ett lågt brudpris. En vit sjal läggs på brudens huvud som ska kröna hennes "samtycke". Bor paret i närheten av staden Osj, "firar" bröllopet genom att delta i en populär procession upp på det heliga Suleimanberget. Där går många lyckliga brölloppar men för en kidnappad flicka blir det en sorgens dag. Vill flickan fly tillbaka hem, avråder föräldrarna henne: En stulen brud måste ta och möta sitt öde!

Det händer också att äktenskapet kan ha ingåtts utan att registreras hos myndigheten och då kan mannen i värsta fall kasta ut sin fru utan att mannen blir försörjningspliktig för eventuella barn eftersom äktenskapet inte registrerats officiellt.

Kirgizerna som praktiserar seden tror själva att brudrov alltid funnits i deras kultur och skulle till och med ha bevästats i Manaseposet (som kirgizerna ser som en nästan lika viktig bok som Bibeln i väst). Traditionen kan därför inte brytas. Det liknar vad kvinnorna säger om kvinnlig könsstympning i länder där den sedvänjan praktiseras, att det är en oantastlig tradition som deras religion påbjuder. (Förekommer dock inte i de centralasiatiska länderna.) Men, varken det ena eller det andra stämmer. Att kvinnorna själva medverkar till att upprätthålla dessa traditioner är som om deras eget lidande först då fick en mening när deras döttrar genomgick samma öde. Det är så det ska vara och ingen lag kan ändra på det! Om båda sedvänjorna vet man inte hur traditionen kommit till.

Flera forskare menar att arrangerade äktenskap var normen i Centralasien, att två familjer kunde bli överens redan när deras barn var små. Då handlade det om ett slags barnens troförlovning. Dessförinnan hade man kontrollerat att bruden och brudgummen inte var släkt med varandra sju generationer bakåt. Att brudrov skedde var i själva verket ovanligt och förekom i fall där brudens far inte gav sitt samtycke. Ett förälskat par kan även idag arrangera kidnappningen själva för att få varandra, men det hör ändå till ovanligheterna. Kirgiziska folklivsforskare menar att brudrov aldrig varit allmänt accepterat, snarare är det en avart av samhällets sönderfall. Att man överfört från tidigare krigens bruk att ta kvinnor som krigsbyte till ett nutida civilt samhälle.

Gungan selkinchek bakom jurtan.

Jurtan är sval på sommaren och varm på vintern.

Det finns inget romantiskt i kidnappningarna. Man tror att sedvänjan fortsätter så länge landet har ekonomiska svårigheter med hög arbetslöshet. Var fjärde man i arbetsför ålder arbetar utomlands, ofta i Ryssland eller i Kazakstan för sin familjs försörjning. På senare år har arbetare också börjat åka till Saudiarabien, Dubai och Turkiet. (Pengar som skickas hem motsvarar 30 % av landets BNP!) Det är tusentals barn som kommer att växa upp med frånvarande fäder, (kanske också med frånvarande mödrar) omhändertagna av släktingar, vilket självklart har efterverkningar på samhället. Bara förbättrad levnadsstandard och anmälningar med rättsliga påföljder kan stoppa brudroven tillsammans med tidig upplysningsverksamhet som inriktar sig på att slå hål på föreställningen om att mäns våld mot kvinnor är en kulturbaserad praxis. Som det är nu anser många att kampen mot kvinnovåld i själva verket är en kamp mellan kulturell identitet och mänskliga rättigheter. Vad kommer att gälla i den dragkampen?

Före Sovjetperioden var brudrov ovanliga, säger forskare i Kazakstan. Att hästskötare kidnappade i sådana fall när brudens far vägrade äktenskapet eller kanske för att han ogillade brudgummens familj, kan ha orsakat brudrov. Det finns fall då bruden redan var bortlovat som också kunde motivera bortrövandet. På 1920-talet inledde de ryskdominerade bolsjevikledare en kampanj mot centralasiatiska traditionella seder. Flera lagar gällde just äktenskap. Brudpriset, polygami, barns trolovningar, tvångsäktenskap och barnäktenskap förbjöds och man fastställde lägsta ålder för flickors giftermål till 16 år (idag 18 år). Man kampanjade mot slöjor och skapade nya förutsättningar för att öka jämställdhet mellan könen med hjälp av utbildning och sysselsättning som särskilt gynnade kvinnorna att verka också utanför hemmet.

Efter sjuttio år av kvinnors emancipation tycks utvecklingen paradoxalt nog gå bakåt när männens nationella identitetssökande innebär att återta brudrovet och av berövare kalla det med positiva förtecken och laddning för ”kultur”. Förutom att se hur oskyldiga unga flickor rycks ifrån sina utbildningar och underkuvas att bära männens skam och bindas till hemmet, är det viktigt att se hur populariseringen av begreppet ”tradition” här markerar en övergång till ett våldsförhärmande patriarkat.

Regeringen har alldeles nyligen godkänt en nationell strategi för att uppnå jämställdhet mellan könen, att fram till 2020 få slut på männens våld mot kvinnor. Eftersom lagen inte har fått stopp på kidnappningarna måste brudrov behandlas som brott mot mänskliga rättigheter och då hoppas man få igång en bred parlamentarisk upplysningskampanj till allmänheten och skolorna, från högsta nivåerna i presidentkontoret till byarna och till landets alla religiösa ledare. Ett FN-stött kirgiziskt program NFFCK (National Federation of Female Communities of Kyrgyzstan) har redan startat sin verksamhet och mer än 600 unga vuxna kvinnor har deltagit i programmet vilket ser lovande ut för framtidens attitydförändringar som måste till för att skydda unga flickorna från tvång och våld. FN:s fond har också finansierat och utarbetat ett allra första läroplan på kirgiziska till landets alla skolor som ett led i att detta viktiga arbete.

Text och foto: Tarja Salmi-Jacobson, 2016

Läs också: Kirgizers kulturarv fortlever i trakten kring bergsjön Issyk-Kul:

<http://tidningenkulturen.se/index.php/ovrigt-kat/ovrigt-kat-5/ovrigt-kat-9/21467-kirgizers-kulturarv-fortlever-i-trakten-kring-bergsjon-issyk-kul>